

Oorlog en zakendoen.

Het gebruik van metaforen in teambesprekingen in een psychiatrisch instituut

door E. van Dongen

Samenvatting

Het artikel werkt de idee uit dat metaforen in cliëntenbesprekingen in een psychiatrisch instituut in eerste instantie worden gebruikt om zin te geven aan ervaringen en emoties van de therapeuten in plaats van alleen informatie over de behandeling en genezing van de cliënten te verstrekken. Metaforisch taalgebruik maakt de lezer of toehoorder duidelijk hoe het therapeutisch handelen en de relatie met cliënten wordt opgevat en in de dagelijkse omgang wordt ervaren, namelijk als oorlog en zakendoen. Enerzijds stellen metaforen therapeuten in de gelegenheid op een schijnbaar 'rationele' manier over emotionele aangelegenheden te spreken en deze over te dragen op anderen, zodat 'de cultuur' van het team wordt gerestructureerd en versterkt; anderzijds suggereren ze slechts een betekenis en kunnen ze, afhankelijk van de individuele therapeut verschillend worden begrepen. Daardoor geven metaforen geen objectieve karakterisering van probleemsituaties in het instituut, maar laten ze ons een subjectieve vorming van de dagelijkse klinische realiteit zien.

Communicatie in teamvergaderingen over cliënten blijkt soms meer te zijn dan uitwisseling van informatie of uitleg van symptomen, etiologie en prognose. Het is ook een poging om bepaalde ervaringen en emotionele reacties van stafleden te communiceren. Een belangrijk aspect van een dergelijke communicatie is de metafoor. Metaforen zijn eenvoudig, creatief gebruik van een algemene dimensie van het taalgebruik. Het zijn mogelijkheden die een aantal aspecten van een vergelijking benadrukken of selecteren, waardoor de aandacht van de luisteraar gericht wordt. Als mensen metaforen gebruiken, doen ze dat meestal niet expliciet om een vergelijking te maken, maar om een dimensie aan een uitgesproken gedachte toe te voegen. Het bijzondere van metaforen is dat een scala aan contextuele effecten kan worden betrokken in de communicatie, waardoor de luisteraar verder kan gaan dan de onmiddellijke context. Metaforen beïnvloeden de wijze waarop we denken en handelen vorm geven. Het gebruik ervan komt vooral aan de orde in situaties waarin ander taalgebruik niet voldoende

is. Metafoorgebruik is dikwijls zo gewoon dat we het niet eens opmerken (Lakoff en Johnson 1980). Het gebruik is ambivalent: aan de ene kant verduidelijken metaforen bepaalde zaken en anderzijds houden ze aspecten verborgen. Welke betekenis of zelfs welke metafoor begrepen wordt is afhankelijk van de context, de vorm van de zinnen, de intonatie, e.d.

Het onderstaand vertoog is een gedeelte uit een antropologisch onderzoek naar communicatie- en betekenisgevingsprocessen dat in 1989 in een psychiatrisch instituut in het zuiden van Nederland werd gedaan (Van Dongen 1989a; 1989b). Het betreft een analyse van teamvergaderingen, waarin het therapeutisch handelen ten aanzien van cliënten werd besproken. In deze bijeenkomsten doet zich de situatie voor dat ander taalgebruik dan metafoorgebruik niet voldoende is om ervaringen en gevoelens weer te geven. Het gaat om het weergeven van de houding van de cliënt ten opzichte van de therapie, zijn medewerking of zijn verzet en de houding van stafleden ten opzichte van die houding.

Oorlog, actie en zakendoen

Welke metaforen worden gebruikt is grotendeels afhankelijk van de intentie en het doel dat mensen hebben. De voorgestelde aanpak in het instituut is 'zakelijk, interdisciplinair en open', dat wil zeggen men werkt met een multidisciplinair team op basis van een contract dat in overleg met de cliënt wordt opgesteld, waarbij de zorg afgemeten wordt op basis van indicatie en een grote mate van zelfstandigheid aan de cliënten toegedacht wordt. De cliënt wordt niet 'genezen', maar de behandeling is erop gericht 'de cliënt met zijn symptomen en mogelijkheden te leren leven'. Deze basisfilosofie vormt de intenties en doelen van het therapeutisch handelen.

In de teambesprekingen zien we nu dat opvattingen over de benadering van cliënten beargumenteerd worden, emotionele ervaringen die zijn opgedaan in het dagelijks contact met cliënten worden gerationaliseerd en het behandelplan wordt geoperationaliseerd. Argumentatie wordt door mensen over het algemeen geconceptualiseerd in termen van strijd (Lakoff en Johnson 1980). Deze conceptualisering beïnvloedt de vorm die de argumenten krijgen en de wijze waarop mensen over hun handelen spreken. Argumenteren is eigenlijk een 'verbal battle', waarbij tactieken als redenen worden gepresenteerd. Als een therapeut opmerkt dat voor een bepaalde cliënt 'een bepaalde termijn gesteld moet worden', is dat een vorm van intimidatie. Als iemand zich in een bespreking zich laat ontvallen: 'Die zakkenwasser is niet gekomen', dan is dat een beschuldiging. Dit soort uitdrukkingen zijn zo gewoon dat we ze niet opmerken. Ze zijn echter wel belangrijk omdat ze het denken in een bepaalde richting sturen. Inventarisatie

van taaluitingen over het therapeutisch handelen maakt duidelijk hoe dat handelen wordt opgevat: als een strijd tussen twee groepen – hulpverleners en cliënten – met als doel de verbetering van de situatie van de cliënt. Er wordt een metafoor gehanteerd die zich het best laat beschrijven als ‘therapie-is-oorlog’. In de taaluitingen van de teamleden vinden we termen uit de krijgskunde: ‘defensief’, ‘ondermijning’, ‘sabotage’, ‘strategie’, etcetera (Van Dongen 1989a: 59-60). Door het gebruik van deze soort taalexpressies worden emoties als rationele argumenten gepresenteerd. Bovendien wordt duidelijk hoe de strijd wordt opgevat. In die strijd zien we namelijk de teamleden als strategen: ‘aan de slag gaan met hem’, ‘een bepaalde termijn stellen’, ‘het volgen van een avondstrategie’, ‘doelen afwerken’, ‘iets hanteren als een confrontatiemethode’, etcetera. Cliënten worden in de strijd soms ervaren als saboteurs: ‘ondermijning van de therapie’. Of als verzetsstrijders: ‘er is een heleboel verzet bij hem’, ‘hij verzet zich er fel tegen’, ‘je ziet hem opstandiger worden’, ‘op een ondergrondse manier is ze heel irritant’. Cliënten zijn ook vluchtelingen die op de loop gaan voor de strijd: ‘outdroppen’, ‘vluchtroutes’, ‘hij heeft heimwee naar de escape’, ‘het conflict uit de weg gaan’, ‘hij duikt eronderuit’. Of ze zijn ongenaakbaar: ‘hij is de koning’, ‘onder druk zetten levert ook niet veel op’, ‘nergens meer in te raken’, ‘je krijgt er geen grip op’. Therapie is strijd, maar strijd wordt door mensen op verschillende manieren gewaardeerd: als iets vernietigends, als een verloren strijd, iets dat noodzakelijk is, voor een goede zaak, inherent aan het menselijk bestaan, e.d. Als we willen achterhalen hoe de strijd in het instituut gewaardeerd wordt, moeten we naar een andere groep taaluitingen kijken, namelijk de expressies waarin het specifiek therapeutisch handelen aan bod komt. Deze groep vormt de ‘therapie-is-actie’-metafoor. Er blijkt uit dat over het algemeen de strijd als gerechtvaardigd, goed en noodzakelijk wordt ervaren, ook al worden deze opvattingen door cliënten op sommige momenten niet gedeeld. Als dit het geval is ‘moet er forser tegenaan gegaan worden’ of moet men ‘er bovenop gaan zitten’, ‘hem erbij sleuren’ en moet er ‘onderhandeld worden’. In andere gevallen kunnen ‘de doelen worden afgewerkt’ en de therapeut en de cliënt ‘er samen overheen gaan’. De waardering van de therapie als strijd komt ook tot uitdrukking in de opvatting van het therapeutisch handelen: ‘directief en steunend werken’. Hoe het therapeutisch strijdtoneel eruit ziet en met welke wapens er wordt gestreden, wordt duidelijk uit de ‘contractmetafoor’. Binnen de kliniek wordt een contract opgemaakt, dat is op te vatten als formalisering van het behandelplan. De basisregel ervan is dat cliënten duidelijk maken dat ze verantwoordelijk zijn voor zichzelf; dat, indien ze deze verantwoording niet kunnen dragen, een beroep kunnen doen op bescherming. Het contract heeft een tijdsaanduiding (minimaal drie maanden) om te vermijden dat cliënten voortijdig stoppen met de

behandeling en ter bescherming van de behandelgroep ('het moet geen duiventil worden'). Het bevat 'leerpunten': zaken waar mensen moeite mee hebben. De uiteindelijke versie wordt door een verpleegkundige en de cliënt opgesteld. Zo'n contract structureert het concept van behandelen en er ontstaat een nieuwe metafoor: de contractmetafoor: 'als je iets met haar wil, moet je ook zaken doen', 'we zullen wat risico's moeten nemen', 'op niet al te lange termijn', 'de afspraken lopen wel', 'we moeten er een termijn aan koppelen', 'er zal ook onderhandeld moeten worden'. Uit dit soort taaluitingen zou men kunnen afleiden dat een contract functioneel, zakelijk en recht-door-zee is: 'als je iets met haar wil, moet je ook zaken doen'. Maar het contract heeft, behalve deze betekenissen, ook nog een andere: het is een bindend voorschrift dat hulpverleners kunnen hanteren als de behandeling niet naar wens verloopt: hem aan de afspraken houden, een bepaalde termijn stellen. In deze gevallen is het contract 'een wapen' in de therapeutische strijd. Het contract is bovendien een 'spoor' dat men mensen kan laten zien en waar men ze 'op kan zetten':

Daar moet heel veel tijd en energie ingestoken worden om ze op een bepaald spoor te zetten en de vraag is dan nog maar of mensen dat willen en kunnen (een verpleegkundige).

Ondanks (of dankzij?) het contract 'overschrijden cliënten grenzen', 'zijn ze niet te pakken' of 'werken ze niet mee' en 'verzetten' ze zich zelfs. Strijd roept verzet op; de toegekende autoriteit aan hulpverleners wordt soms door cliënten niet positief gewaardeerd:

En misschien ook, omdat ze, ja, toch een bepaalde autoriteit zijn, dat je denkt van eh... ja – daar ga ik even tegenin, of zo – dat je je daar zo tegen verzet – dat zo uit (cliënt over acting-out gedrag).

Voor hulpverleners is het contract 'een baken in zee': 'Ik deel de mensen niet in groepen in, ik houd me aan het contract'. Door het contract hebben de teamleden de autoriteit om 'grenzen aan te geven': de momenten waarop cliënten geen beroep meer kunnen doen op hun geloofwaardigheid. In zo'n geval is het gedrag van cliënten 'manipulatie', 'uitproberen' of 'een spel spelen'. Het is niet langer functioneel in de zin van het contract: 'hij is bepalend', 'hij is marginaal aanwezig' en 'er zal onderhandeld moeten worden'. Als deze situaties manifest gemaakt worden tijdens de teamvergaderingen, worden oorlogsmetaforen veelvuldig gebruikt. Ze maken dan iets van het gevoel van onmacht tegenover cliënten duidelijk: 'je krijgt er geen grip op'. Bovendien tonen ze de afhankelijkheid van de therapeut: cliënten spreken niet meer of gedragen zich op ongeanticipeerde wijze.

In de drie groepen metaforische taaluitingen komt een spanningsveld naar voren, dat gesymboliseerd wordt in 'oorlog', 'actie' en 'con-

tract'. Een kenmerk van symbolen is dat ze behalve beredeneerd ook gevoeld worden. De metaforen overlappen elkaar voor een deel. Dat betekent dat het ene concept in termen van een ander kan worden begrepen en gevoeld. Metaforen van oorlog, actie en contract hebben interactionele eigenschappen die ervoor zorgen dat het spreken tijdens teamvergaderingen coherent is. Overlapping schept gelijkheid en maakt duidelijk hoe het therapeutisch handelen, zoals dat in de basisfilosofie van de kliniek wordt aangegeven, wordt ervaren en gevoeld. Het metaforengebruik is dus een ervaringsgestalt: een multidimensioneel, gestructureerd geheel dat het gestelde doel bevredigt, namelijk begrip vormen van het concept 'therapeutisch handelen' en het mogelijk maken van een 'rationele' communicatie over de beleving van de klinische realiteit.

Conclusie

Het artikel begon met het idee aan te tonen dat metaforen worden gebruikt om zin te geven aan ervaringen en emoties in plaats van in eerste instantie informatie over de behandeling en genezing van cliënten te verstrekken. Men kan nu de vraag stellen wat het metafoorgebruik over de communicatie in de teamvergaderingen suggereert. Van belang hierbij is dat ervaringen en emoties moeten worden uitgedrukt in taalexpressies die dicht bij die ervaringen en emoties liggen en gelijktijdig acceptabel moeten zijn. Metaforisch taalgebruik is 'experience-near' (Kohut 1971). Het verduidelijkt en versluiert gelijktijdig. De communicatie in het team wordt door gebruik van metaforen gecompliceerder. Metaforen geven een indruk van emoties en ervaringen, maar kunnen daarnaast inaccuraat of retorisch zijn. De interpretatie is niet alleen afhankelijk van een culturele overeenkomst (in dit geval de basisfilosofie), maar ook van persoonlijke ervaringen van de afzonderlijke teamleden. Zo kan oorlog door diverse hulpverleners verschillend gewaardeerd worden. De metaforen verduidelijken, omdat ze een betekenis suggereren die antwoord kan geven op vragen als: wat is er aan de hand? en: hoe moeten we verder? De communicatie is gericht op de alledaagse omgang met cliënten. Hierin zit een retorisch aspect: door metafoorgebruik wordt de ervaring en emotie van een teamlid sterk naar voren gebracht en overgedragen op anderen. Daardoor worden die anderen overtuigd van de ernst van de situatie en van de juistheid van de basisfilosofie. Zo werken metaforen cultuurversterkend. Een centrale rol van het metafoorgebruik is dat verschillende conceptuele inhouds met elkaar worden vergeleken, waardoor elk teamlid in staat is zin te geven aan de relatie tussen ervaring en emotie enerzijds en de klinische werkelijkheid anderzijds.

Door inventarisatie en beschrijving van het metafoorgebruik in teamvergaderingen worden hulpverleners in de gelegenheid gesteld

zich te bezinnen op de wijze waarop de realiteit ervaren wordt, op de visie op het therapeutisch handelen en op de interactie met cliënten. Metaforen genereren eigen oplossingen (Schönberg 1979), omdat ze concepten van therapeutisch handelen restructureren en versterken. Daardoor leveren ze geen objectieve karakterisering van de probleem-situatie.

Literatuur

- Anderson, C. (1964), The Psychology of the Metaphor. *The Journal of Genetic Psychology* 105, 53-73.
- Beck, B. (1978), The Metaphor as Mediator Between Semantic and Analogic Modes of Thought. *Current Anthropology* 19 (1), 83-88.
- Beeman, W. (1985), Dimensions of Dysphoria. The View from Linguistic Anthropology. In: A. Kleinman en B. Good (red.), *Culture and Depression*. University of California Press, Berkeley, 216-44.
- Dongen, E. van (1989a), *Die deur is de Wereld. Communicatie en betekenisgeving in een therapeutische gemeenschap*. Rijksuniversiteit van Utrecht, Utrecht.
- Dongen, E. van (1989b), *Tussen gisteren en morgen. Levensverhalen als kern van communicatie en betekenisgeving in een gesloten afdeling van een psychiatrisch instituut*. Rijksuniversiteit van Utrecht, Utrecht (te publ.).
- Kohut, H. (1971), *The Analysis of the Self: A Systematic Approach to the Psychoanalytic Treatment of the Narcissistic Personality Disorders*. International Universities Press, New York.
- Lakoff, G., en M. Johnson (1980), *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- Levy, R. (1984), Emotion, Knowing and Culture. In: R. Shweder en R. LeVine (red.), *Culture Theory: Essays on Mind, Self and Emotion*. Cambridge University Press, Cambridge, 214-38.
- Ortony, A. (red.) (1979), *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Rhodes, L. (1984), 'This will clear your mind'. The use of metaphors for medication in Psychiatric Settings. *Culture, Medicine and Psychiatry* 8 (1), 49-70.
- Schön, D. (1979), Generative Metaphor: A Perspective on Problem-Setting in Social Policy. In: A. Ortony (red.), *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 254-84.
- Taussig, M. (1980), Reification and the Consciousness of the Patient. *Social Science and Medicine*, Vol. 14b, 3-13.
- Tyler, S. (1978), *The Said and The Unsaid. Mind, Meaning and Culture*. Academic Press, New York.
- Vroon, P., en D. Draaisma (1985), *De Mens als Metafoor*. Ambo, Baarn.

Summary: War and business: the use of metaphors in teamdiscussions in a psychiatric institute

The article works out the idea that metaphors in discussions about clients in a psychiatric institute are used in the first place to make sense of experiences and emotions of the therapists instead of only giving information about treatment and

healing of clients. Metaphoric language use makes clear to reader or hearer how therapeutic actions and the relation with clients are understood and in daily intercourse experienced, namely as a war and doing business. On the one hand metaphors give therapists the opportunity to speak about emotional matters in a seemingly 'rational' way and to transfer these to others, so that 'the culture' of the team is restructured and reinforced; on the other hand they suggest only a meaning and they could be differently understood in accordance with the individual therapist. This is the reason why metaphors do not characterize objectively a problem situation in the institute. They show us a subjective formation of the daily clinical reality.

E. van Dongen is als cultureel antropoloog werkzaam bij het ISOR van de Rijksuniversiteit van Utrecht. Adres: Gagelweg 1, 4651 VL Steenberghe.

Het artikel werd geaccepteerd voor publikatie op 11-9-1990.